

1989 és ahogy húsz év múltán látjuk

Mindig nehéz különválasztani a jelenbeli percepciókat az elmúlt korszakban uralkodóktól. A visszanezésnek megvan az az előnye, hogy módot ad a hajdan történetek újértékelésére, s jó esetben mélyebb betekintést nyerünk korábbi fogyatékoságainkba. Így amit 1989-ben tudunk a kommunizmusról, nagyon eltér attól, amit ma tudunk róla. Ebből fakadóan az akkori mérlegelések, az akkor kidolgozott stratégiák és a rájuk épülő politikák szükségképp két komoly hátrányban szenvedtek. Az egyik: a kommunista világról rendelkezésre álló információk és a belőlük levont következtetések arra nézve, hogy hogyan fog viselkedni a kommunista államok lakossága, ha a kommunista rendszer egyszer csak eltűnik. A másik: az események oly sebesen követték egymást, hogy ami hétfőn még érvényes volt, arra csütörtökön már gondolni sem lehetett.

Közép- és Délkelet-Európa esetében a problémákat tovább bonyolította egy külső szereplő, a Nyugat erős befolyása, párosulva a kommunista társadalmakban róla táplált illúziókkal. A Nyugat az ittenieknek valójában mint afféle „mesebeli ország” tűnt fel: távoli vidékek, amelyekről semmit sem (vagy csak nagyon kevés használható) lehet tudni. Ismerethiány és illúziók, megrögzött – és sarkítételnek tekintett – hiedelmek bőven voltak a Kelet–Nyugat választóvonal mindkét oldalán. Kézenfekvő ezeket mitikus narratíváknak tekinteni, mert mélyen beágyazódtak a nyugati politikacsinálók és tanácsadók feltevéseibe, és emiatt nagyon nehéz volt meggingatni őket.

E mítoszon nyugvó hiedelmek élén az állt, hogy a kommunista rezsimek tartósak, nem omlanak és nem omolhatnak össze, és aki másképp gondolkodik, annak vagy elment az esze, vagy a szeme sem áll jól. Ez a hit erős gyökeret vert, és mindvégig ott munkált az 1970-es és 80-as évek nyugati gondolkodása mélyén. Igen, a kommunista államok életviszonyainak javítása kívánatos, de politikai átalakulásban hinni naivitás volna. Ennek persze különböző változatai voltak, a Nyugat nem volt monolitikus. A színskála egyik végén Nyugat-Németország állt, amely minden áron a stabilitás mellett volt, s ha ez azt jelentette, hogy ne vegyünk tudomást a kommunista uralom alatt élők demokratikus jogköveteléseiről, akkor legyen úgy.



Schöpflin György

Jó példa erre a lengyelországi felbolydulás a Szolidaritás-időkből, s különösen a végén, Jaruzelski beavatkozásakor. A megkönnyebbült sóhajok Bonnban sem voltak kevésbé hangosak, mint Kelet-Berlinben. És egy személyes emlék: 1989 nyarán jelen voltam német, francia és brit politikacsinálók elég magas szintű találkozóján. Amikor a lengyelországi és magyarországi átalakulások tanúságára hivatkozva felvettem, hogy a kommunista rendszerek felbomlásban vannak, és ez előbb vagy utóbb az NDK-ra sem marad hatás nélkül, a nyugatnémet jelenlevők kivétel nélkül megbotránkozva és rémülettel fogadták a gondolatot, nem utolsósorban azért, mert az NDK szétesése azonnal napirendre tűzné az újraegyesítés ügyét, amint az valóban be is következett.

Ennek a hiedelemnek lényegében az volt a következménye, hogy a stabilitás az emberi jogok elé helyeződött, visszaszorítva az olyan veszedelmes álmódosásokat, hogy a kommunista társadalmakba netán demokratikus normákat vezessenek be. Mondani sem kell, hogy ez a hozzáállás gyorsan elpárolgott az események

nyomása alatt. Párhuzamos mitikus hiedelmet tartott az európai baloldal, miszerint ezek ugyan deviáns, de mégiscsak baloldali rendszerek, amelyek ennél fogva jobbíthatóak, meglehet, csak valamikor a távoli jövőben, de a kommunistákat bírálni reakciós és helytelenítendő dolog. E felfogáshoz egy sajátos csavarintás is járult, nevezetesen, hogy bármi, ami felforgatja a Szovjetuniót, szükségképpen (vagy elkerülhetetlenül?) nukleáris holokausztra vezet, úgyhogy valójában a legkevésbé sem kívánatos, hogy a lengyelek vagy a románok vagy bárki mások a Kreml felbosszantásával elszabadítsák a pokolt. Más szóval, a demokrácia szép és jó a nyugat-európaiaknak, de a közép- és délkelet-európaiak ne számítsanak rá, mert az efféle követelésektől a Kreml kijön a sodrából, ez pedig harmadik világháborút jelent. Ez a „történelem menetét irányító törvény” gondolatának fura felélesztése volt egy olyan időszakban, amikor azt már senki sem vette komolyan, még a kommunista világban sem.

Ezek a hiedelmek oly mértékig átítatták a politikáskodást meg a médiát is, hogy süket fülekre talált minden gondolat, amely megkérdőjelezte őket. Hadd hozzak ismét egy személyes példát. Az 1980-as évek közepén megkeresett egy kanadai újságíró, aki épp Magyarországra készült. Elmondtam neki, hogy két nézet van forgalomban Magyarországról: a nyilvánosan szentesített nézet, miszerint Magyarország a „liberális” kommunizmus színtere, ahol a dolgok alapjában jó irányba mennek, és a másik, miszerint Magyarország gyors hanyatlásban van, és a politikai rendszer egyre kevésbé képes tartani magát. Ha megelégszik az elsővel, mondtam, akkor most élvezzük az ebédet, és amit keres, meg fogja kapni a hivatalos forrásokból és az újságkivágatokból. Nem, nem, bizonykodott, őt igazából a másik verzió érdekli, amelyet ismertettem is vele a társadalomtudományi kutatásokra és a szamizdatra támaszkodva. Szorgalmasan jegyzetelt, én meg egészen felvilányozódtam, egészen addig, míg meg nem láttam, mit írt végül – ehhez igazán nem volt szükség kimozdulnia Torontóból, megírhatta volna az egészet a hivatalos silabuszokból. Az ebéd azért, gondoltam, mégiscsak jó volt. És továbbgondolva, nem hiányzott a tanulság sem: leckét kaptam a csoportgondolkodás erejéről, arról, hogy milyen módfelett nehéz kikezdeni a bevett narratívát, s hogy az egyetemi környezet talán félrevezető, mert itt szabadon mérlegelhetek alternatív elemzéseket.

Az elmondottakból levonható mélyebb analitikus érv pedig az volt, hogy a Nyugatot a kommunista világról alkotott megállapodott nézetének foglyaként egészen felkészületlenül érték 1989 történései. Amikor az év elején a dolgok kezdtek mozgásba jönni, az

uralkodó értelmezési keretben nem volt lehetséges dűlőre jutni velük. Ha a kommunizmus tartós, mint a gyémánt, akkor mit jelentsenek a lengyelországi kerekasztal-tárgyalások és az április 3-i egyezmény, amely megengedte, hogy a választásokon a párt jóváhagyása nélkül is induljanak jelöltek? És mit jelentsen az az 1989. januári magyarországi nyilatkozat, miszerint az 1956-os események immár nem „ellenforradalomnak”, hanem „népfelkelésnek” minősülnek? Számomra egyértelmű volt, hogy mit jelent: a kommunizmusnak, ahogy én ismertem, vége, mert Lengyelországban a párt feladta intézményes hatalmi monopóliumát, és Magyarországon a párt lemondott uralmi igényéről – ha 1956 valóban népfelkelés volt, akkor az a párt, amely annak idején leverte, mit keres még mindig a hatalomban, 33 év után? De az én nézetem elszigetelt volt, bár meg kell hagyni, az események sodrában sokan kerültek közel az én álláspontomhoz, s kezdték úgy látni, hogy a kommunizmus a végét járja, és reális az esély, hogy valódi demokrácia létesüljön a „népi demokráciák” helyén. De a múlt súlyát nem oly könnyű levetni, és az emberek még jó ideig a kommunista restauráció veszélyével voltak elfoglalva, mikor inkább azt kellett volna nézni, hogy miféle társadalmi rendszert teremtett is valójában a kommunizmus.

Hosszú időbe telt eljutni ahhoz a felismeréshez, hogy a kommunizmus nemcsak egy hatalompolitikai rendszer, és nemcsak egy ideologikus nyelvezet, hanem a maga sajátos kulturális tőkéjét is megteremtette. Ez az önkényes hatalomgyakorláshoz való alkalmazkodás formáit jelentette: kiszámíthatóvá tenni, ahol lehet, elfogadni, hasznot húzni belőle, ellenállni vele szemben. Mint Ernest Gellner kifejtette, a kommunizmus negatív erkölcsi rend, amellyel az emberek elrendezik életüket. E rendszer egyik központi követelménye, hogy a nyilvánvalót ne fogadjuk el igazságnak, hanem rejtett jelentéseket keressünk, és ragaszkodjunk ahhoz, hogy minden eseménynek oka van, hogy semmi sem történik vaktában és véletlenül vagy pusztán a körülmények összjátéka folytán, de mindebben az ember saját cselekvősége elhanyagolható tényező. Szóval a kommunista rendszerben élt élet zárt episztemológiákat és ideologikus gondolkodást honosított meg. Mindenütt struktúrák vannak, és a struktúrákat nem lehet egyéni akciókkal megváltoztatni, de a kollektív akciók is kudarcra vannak ítélve a hatalompolitikai rendszer túlereje miatt. A kényszer és a vele való fenyegetettség reális, de az alkalmazkodás és elfogadás mind kevésbé teszik szükségessé az erőszakot. Ezek a vonások, melyekből e társadalmak kulturális tőkéje összeállt, igen komoly akadályt állítottak a demokrácia bevezetése elé.



A demokrácia azért működik, mert az intézményeknek tekintélyük van, és a jog uralma tiszteletet élvez. Nyugaton és bizonyos mértékig a helyi reformerek körében is meglehetősen elterjedt volt az a feltevés, hogy elég bevezetni az új intézményeket, és a demokratikus viselkedés magától jön. Ez határozottan naív elképzelés volt. Az új és régi intézmények nem ugyanazt a tekintélyt parancsolták, mint Nyugaton – aligha parancsolhatták is, tekintettel arra a mélyen gyökerező hitre, hogy az intézmények csupán külső homlokzatok. Az eredmény egyfajta mimetikus viselkedés lett, bár ennek mértéke térben és időben jelentős különbségeket mutatott. Az intézmények a különböző posztkommunista államokban különböző mértékű tekintélyt szereztek. A kommunizmus, amint látni lehetett, részben azért vált tarthatatlanná, mert nem sikerült bizalmat élvező intézményeket kiépíteni, ezért a nyilvános megismerés és viselkedés – így a nyilvános etiológiai észlelések is – személyessé váltak. Az egyének számítottak valóságosnak, az intézmények épp ellenkezőleg. Ebből adódóan az emberek a nyilvános szféra minden

jelenségét hajlamosak voltak úgy érteni, hogy személyek és mindenek fölött személyes érdekek és kapcsolatok mozgatják őket.

Volt itt egy további probléma, amely súlyosbította a helyzetet. A reformerek és a térségbe csapatokban tóduló nyugati tanácsadók súlyosan félreértették az állam természetét. A helyi reformerek az államot zsákmányszerző és elnyomó uralmi eszköznek látták, és ki akarták küszöbölni. A nyugatiak ezen a kérdésen sohasem gondolkodtak el igazán, és derűsen azt feltételezték, hogy a posztkommunista állam nagyjából ugyanúgy működik, ahogy önáluk. Az eredmény az lett, hogy az állam stabilizáló, szabályozó és ítélkező funkciói lemaradtak a az új rendszer legbefolyásosabb tervezőinek kognitív térképéről.

A demokráciának továbbá lényeges eleme a reflexivitás, az önmagát kívülről látás képessége, mert objektivitáshoz és az értékluralizmus elfogadásához vezet, felismertetvén, hogy ugyanannak az eseménynek alternatív interpretációi lehetségesek és jogosultak, és kinek-kinek szubjektív, kulturális poggyásza befolyással van arra, ahogy az újraszerkesztés végbemegy. A kommunizmus semmit sem tett a reflexivitás fokozásáért, ellenkezőleg, kitarzott a valóság fekete-fehér interpretációja és az egyetlen igazság létezése mellett. Ez azt jelentette, hogy ezeket a társadalmakat rendkívül felkészületlenül érték az elkövetkezendők, mégpedig nagyon gyorsan elkövetkezendők – a globalizáció sokszoros kihívásai.

A helyi reformerek, legalábbis néhányuk azt a nézetet tették magukévá, hogy többé-kevésbé minden megragadható az átalakulás terminusaiban. Ebben támogatóra találtak Ken Jowittban, aki *New World Disorder* című könyvében egy olyan „genezis-környezetről” írt, amelyben messzeható megújulás válik lehetővé. Ez azonban azzal számolt, hogy a gyökeres változás a felhalmozott kulturális tőke, a kialakult normák és az eltérő politikai akaratok nélkül valósul meg. Annyi világos, hogy ahol valóságos vagy szimbolikus forradalmak mentek végbe, ott jobbak voltak az újraalapítás esélyei (balti államok, Csehország), más tényezők azonban, mint az elit alkalmazkodása, fékezheték azt (Románia, Szlovákia). De volt ezzel egy további probléma is. A „forradalom” eszméjét nem fogadta osztatlan lelkesedés. Kisebb részt azért, mert a szó 1917-et és a kommunizmust asszociálta, de jobbra azért, mert a forradalom felfordulással, instabilitással jár, esetleg erőszakkal, amitől sokan féltek, nem utolsósorban azért, mert 1989 nyarán a kínaiak véres erőszakot al-

kalmaztak a békés demokratikus mozgalom leverésére. Senki sem akarta, hogy ez megismétlődjék Európában. Épp azok a társadalmak, amelyek a közelmúltjukban megtapasztalták a forradalmat, óvakodtak leginkább a tapasztalat megismétlésétől. Románia külön eset, amennyiben ott egy forradalomnak álcázott puccs ment végbe. A visszanezés arra a kérdésre ösztökél, hogy vajon a cezúra segített-e vagy nem a demokratikus átalakulás folyamatában. A bársonyos átalakulások javára írták erőszakmentességüket, de ezek elit vezérelte folyamatokba mentek át, azzal az eredménnyel, hogy a népi azonosulás a demokráciával alacsonyabb hőfokú volt, mint kellett volna. Az eliteknek ez lehetővé tette a demokratikus agenda kisajátítását és a demokrácia tartalmának meghatározását. A Nyugat ott állt és figyelt. Ahol új államok alakultak, könnyebb volt cezúrát vonni. Minél élesebb a cezúra, annál könnyebb volt újraszabni a normákat és a viselkedést.

A Nyugat abból indult ki, hogy egy gazdaság vezérelte átalakulás (automatikusan?) demokráciában végződik, vagyis hogy a magántulajdon és a prosperitás révén a demokrácia fönixmadár módjára életre kap, a kapitalisták új osztályával egyetemben, akik hasonlóan fognak viselkedni, mint a nyugati kapitalisták, hasonlóan elfogadják a kockázatvállalást. E felfogás végső forrása az a washingtoni konszenzus volt, hogy a szabad piac minden problémát megold. Ez azonban nem számolt a szürke privatizációval, amely a tulajdonosok új osztályát létrehozta. Az így tulajdonhoz jutottak ezek után a gazdasági tevékenységben elfogadhatónak hitték a törvénytelenséget, és az állami tulajdonból megszerzett részüket politikai garanciákkal igyekeztek körülbástyázni. A gazdasági tevékenység korrumpált alkukra alapozódott, amelyek azután legális formát kaptak – magát a törvényt kezelték mint puha korlátot. A szürke privatizációból kimaradtaknak ez bántotta az igazságérzetét, amit azonban épp úgy félresöpörtek, mint azt a paradoxont, hogy az új kapitalisták gyakran a régi nomenklaturából vagy egyenesen a titkosrendőrségből jöttek. A Nyugat ezt egykedvűen elfogadni látsozott, esetenként cinkosságba is keveredett a könnyű profit reményében. Ráadásul a demokratikus eljárások bevezetése olyan új politikai csoportokat hozott létre, amelyeknek jóformán semmi politikai, közigazgatási és vezetési tapasztalatuk nem volt, és a dörzsölt és manipulatív nomenklatura-bürokraták könnyen elbántak velük. Ugyanakkor a lakosság kognitív, szemantikai és intellektuális deficitje nagyon megnehezítette a civil társadalom kialakulását.

A gyenge intézményi tekintélyről tett fenti észrevétel a politikai pártokra is állt. A társadalom nagy

részének nagyon kevés elképzelése volt a kompetitív politikáról, a politikai vita adok-kapokjáról, ehelyett valami olyasféle homogeneitást kerestek, mint amilyen az 1968-as „prágai tavasz” idején vagy a lengyel Szolidaritásban alakult ki. A kor fókuszában azonban a nemzet állt, az is etnikai dimenziójában véve. Ez riadalmat keltett a reformerekben, akiknek nem volt nemzetkonceptiójuk, és bizonyos fokig riadalmat keltett a Nyugatban is, amely a nemzeteszméhez való kötődést hajlamos volt egy polcra helyezni a xenofóbiával és a fasizmussal, és nem a közösség restaurálását látta meg benne, egy olyan konszenzus felépítését, melynek bázisán a különféleség bevezethető ezekbe a társadalmakba, melyeknek nincs ez irányú tapasztalatuk.

Végül is a Nyugat demokráciaelméletéből súlyosan hiányzott annak megértése, hogy mit kellen tenni a kommunizmusból örökölt kulturális tőkével szemben a demokrácia és az állampolgári mentalitás felépítése érdekében. Ez több mint meglepő, ha meggondoljuk, hogy a Nyugat milyen lesújtó eredményt könyvelhetett el, amikor a korábbi gyarmatokon bevezette – rájuk tukmálta – a demokráciát, amely azután a legtöbb helyen hamar eltorzult. Ha mást nem, a nyugati politikacsinálóknak annyit meg kellett volna érteniük, hogy a kulturális tényezők elhanyagolása életveszélyes, amikor politikai tudást és intézményeket az egyik rendszerből a másikba ültetnek át.

E hasadás magyarázatát a fentebb körüljárt tényezőkben kell keresni, mint amilyen az univerzalizmus makacs feltevése, miszerint minden társadalom hasonló, aztán az összeomlás kontingens tényezőiben, abban, hogy váratlanul jött, és sem a Nyugat, sem a kommunista elit nem volt felkészülve az átalakulásra. Ennélfogva szinte teljesen hiányzott az intellektuális input, maradt a pusztá bürokratikus szabályozás, némi támogatással a nyugati politikai pártok részéről, még ha a végén a szociáldemokraták jobban összejátszottak is a kommunizmussal, mint azt akkoriban látni lehetett. Mindez sajnálatos módon azt eredményezte – és ezt megint a visszanezés jóvoltából tudjuk –, hogy a Nyugat ígéreteket tett a demokrácia támogatására, melyeket csak részben tartott be, és az új demokráciák így magukra hagyva néztek szembe az 1990-es évek hármass átalakulásával: a demokratizálódással, európaizálódással és globalizálódással.

Fordította Farkas János